

Kitâbiyat

Nelly Hanna, *Osmanlı Kahire'sinde Tüccar Olmak*, çev. Deniz Öktem, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

Ortadoğu iktisadı ve kültürü alanlarında çalışmaları bulunan Nelly Hanna, **Making big money in 1600: The life and times of İsmâ'il Abu Taqiyya, Egyptian merchant** adlı çalışmasında, Kahire'de **şehbenderü't-tüccâr** olan İsmail Ebu Takiyye'nin kırk yıllık ticari hayatını konu almakta ve şehrin on altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın başları arasındaki sosyal ve ekonomik hayatına ayna tutmaktadır. Tamamen Kahire'deki mahkeme kayıtlarını (şer'iyeye sicilleri) kullanarak Ebu Takiyye'nin faaliyetlerini inceleyen Hanna, eser boyunca o döneme ilişkin birçok varsayımı sorgularken, sorunlara doğrudan cevap aramak veya mevcut bir modeli benimsemek yerine; geçmiş, hayatın içinden bakarak değerlendirme yolunu seçmektedir.

Söz konusu dönemi araştırmak için mahkeme kayıtlarının değerlendirilmesine büyük önem atfeden Hanna, kitabın giriş kısmında kaynak kullanımını ve takip edilen metodoloji hakkında detaylı açıklamalarda bulunmakta ve bazı hususlara dikkat çekmektedir (s. 1-10). Öncelikle, mahkemelerin o dönemde yalnızca adli vakalarla ilgilenmeyip idari vazifelere de sahip olması, Osmanlı idaresiyle ilgili bilgiler edinilmesi açısından mahkeme kayıtlarını önemli kılmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı hukukunun teorik hükümlerinin uygulamada nasıl gerçekleştiği kayıtlardan incelenebilmektedir. Diğer yandan kayıtlar, dönemin sosyal, ekonomik ve ahval-i şahsiye konuları hakkında

detaylı bilgileri mündemiçtir. Davaların hızlı sonuçlanması, mahkemelere toplumsal güvenin yüksek olması, mahkemelerde dört farklı mezhebe mensup kadıların bulunması ve bu kadıların İslam hukukunun asıl kaynaklarının hüküm vaz etmediği durumlarda (ticari ilişkiler için hayati önemde olan) örf ve adet kurallarını uygulayabilmesi gibi hususlar, Osmanlı Kahire'sinde mahkemelere sıkça başvurulmasının sebepleri arasındadır. Mahkeme kayıtlarının kullanılmasının önemi, tarih kitaplarının az ve dağınık vaziyette bulunması, kroniklerin hem az sayıda hem de sadece ulemanın ve idarecilerin yapıp ettiklerini konu ediniyor olması açısından da vurguya değerlidir. Konsolosluk raporları gibi Avrupalı kaynaklar, içinde ön yargılar barındırdığından, dönemin doğru bir resmini verme faaliyetinde değerlendirme dışı kalmaktadır. Bu çalışmada, arşivlerden sosyal yapıya ilişkin sonuçlar çıkaran genel geçer çalışmalardan farklı olarak, ilk defa bireyin hayatını anlatmak üzere istifade edilmiştir. Ebu Takiyye'nin ticaret hayatının çalışma konusu yapılması ise birtakım pratik sebeplere dayanmaktadır. Ebu Takiyye mahkemelere diğer meslektaşlarına nazaran daha fazla ve düzenli biçimde başvurmakta ve bu başvurular uluslararası ticaretten aile hukukuna kadar muhtelif konuları kapsamaktadır. Ayrıca mahkeme kayıtları Takiyye'nin ve onunla aynı sosyal statüyü paylaşan insanların yaşantıları hakkında bilgi verdiği için, Takiyye'nin tipik olan ve olmayan hareketlerinin tespit edilmesi mümkün olmaktadır (s. 3-4). Bunlarla birlikte yazar, kayıtlardan Ebu Takiyye'nin çağdaşları gözündeki değerinin, faaliyetlerinin toplum tarafından nasıl anlaşıldığının ve yaptığı işlerdeki dini tavırlarının belirlenemeyeceğini belirtmektedir (s. 12-13).

Kitabın ilk bölümünde, on altıncı yüzyılın sonları ve on yedinci yüzyılın başlarındaki elli yıl, mahkeme kayıtları çerçevesinde incelenmektedir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen değişiklikler, farklı araştırmacıların iddialarına konu olmuştur. Büyük değişimleri savaflara bağlama fikri (Bernard Lewis ve Stanford J. Shaw), Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybederek gerilemeye başladığını ve gerilemenin on sekizinci ve on dokuzyüzyıllarda Avrupa'dan alınan sistemler ve yeniliklerle kontrol edilebildiğini kabul etmektedir (s. 17). Bu kabul, ekonomik meseleler için de geçerli görülmüş ve Osmanlı coğrafyasının ekonomik olarak canlanması Avrupa'nın bölgede iktisaden etkili olmasına bağlanmıştır. Ekonomik durgunluğun sebepleri konusunda bazı araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda tüccarın konumunun ve sermayesinin hükümet tarafından zayıflatıldığını gündeme getirmektedirler (s. 18). Bazı araştırmacılar ise (Huricihan İslamoğlu, Reşat Kasaba) Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu açıklamaya çalışırken Avrupa'nın kapitalist ekonomisine uyum sağlama teorisini kullan-

mıŖlardır. Diğer bir görüŖe göre (İslamoğlu, Kasaba, Hamilton A.R. Gibb ve Harold Bowen) Osmanlı ekonomisinin geri kalmasının sebebi, bazı günü gemiŖ yapıların yeniliklere karŖı koymasídır (s. 24). Hanna, yaptığı araŖtırmalar sonucu ortaya çıkan gerçeklerin bu iddialarla eliŖtiđini belirtmektedir. Örneđin, toplumun i dinamiklerinin ve günü gemiŖ yapıların deđiŖimlere engel olduğu yönündeki iddialara karŖı; tüccarın deđiŖen koŖullara göre loncaları, mahkemeleri ve **vikâle**leri (antrepo) deđiŖime uygun bir Ŗekilde kullanabildiğini ifade eden yazar, tacirlerin bunu Avrupalı kapitalist ekonomiden ve Osmanlı topraklarının kapitalizme katılmasından önce baŖarabildiđini göstermektedir (s. 25).

Kitabın ikinci bölümüne konu olan iddia, on dokuzuncu yüzyıl öncesinde sosyal hayatın pek çok yönüyle kısıtlı olduğuna, bunun bir örneği olarak da sosyal sınıflar arası dikey veya yatay geiŖin kısıtlandığına iliŖkindir (s. 35). Bu tür iddiaların döneme ait mahkeme kayıtlarının incelenmesiyle değil, farklı toplumlar ve dönemler hakkında geliŖtirilen teorik modellerin esas alınarak öne sürüldüğünü belirten Hanna, Ebu Takiyye'nin ve diğer tacirlerin hayatları ele alındığında farklı sınıflar ve gruplar arasında geiŖ yapmanın mümkün olduğunu göstermektedir. Ebu Takiyye ailesi Humus'tan Kahire'ye göç ederek coğrafi hareketliliğin ve tüccar gruplarından elit tabakaya geçerek de sosyal hareketliliğin örneğini göstermiŖlerdir.

On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Osmanlı ekonomisinin geri kalma sebebi olarak literatürde yerel sistemlerin ve kullanılan araçların yetersizliği gösterilmekte ve bankaların yokluğu misal verilmektedir. Niels Steensgaard ve Bruce A. Masters gibi tarihçilerin yerel hayata iliŖkin alıŖmaları bulunmaktadır; fakat bu alıŖmalar o dönemin ticari panoramasının ancak küçük bir karesini göstermesi açısından eksiktir (s. 67-68). "Ticaret yapıları" adlı üçüncü bölümde Hanna, Ortadoğu'da neden Avrupa tarzı yapıların bulunmadığının sebeplerini aramak yerine, Ebu Takiyye'nin yerel ve uluslararası ticarette nasıl bir rol aldığını araŖtırarak o dönemin ticari dinamizmini keŖfetmeye alıŖmaktadır (s. 69). Böylece, o dönemde uygulanan sistemin hem pozitif ve hem de negatif yönlerini görmeyi amaçlayan yazar, Ebu Takiyye ve onun iŖ arkadaşlarının bu ticari yapıları nasıl kullandığını göstererek, araçların ekonomik sistem açısından kullanılabilirliğini ve esnekliğini ortaya koymaktadır. Mahkemelerin, İslam hukukunun vekalet veya Ŗirketler hukuku gibi ticari müesseselerini deđiŖen ticari koŖullara uygun bir Ŗekilde kullanılabildiklerini gösteren Hanna, hukuksal sistemin ticari hayatı engellemediği sonucunu çıkarılmaktadır (s. 84). Özellikle dönemin önde gelen büyük tacirlerinden olan Ebu Takiyye'nin –noterlik hizmeti veren, garantiler sağlayan– mahkemeleri

sıklıkla kullanması, hukuksal sistemin elverişliliği açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kitabın dördüncü bölümünde ekonomi ve devlet arasındaki ilişki konu edilmektedir. On altıncı yüzyılı on yedinci yüzyıla bağlayan ve siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde, Avrupalıların keşfettiği yeni ticaret yolları nedeniyle Osmanlı topraklarındaki ticari hayatın düşüşe geçtiği literatürde kabul edilmektedir. On yedinci yüzyılda Avrupa’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan siyasi krizler arasında paralellikler kurulmakta, otorite boşluğu nedeniyle Avrupalı kapitalistlerin toplumsal yaşama müdahale etme imkanı bulduğu ve bunun sonucu olarak ekonomik hayatın Avrupa kapitalizminin kontrolü altına girdiği iddia edilmektedir. Bunların öncesinde ise, Osmanlılarda devletin ve loncaların koyduğu sıkı kontroller nedeniyle ticarete önemli bir gelişme olmadığı düşünülmektedir (s. 120). Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak sistemi nedeniyle köylülerin neredeyse gelir sağlayamadığı ve ancak on dokuzuncu yüzyılda toprak sisteminin değişmesi ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla ticarileşmenin başladığı belirtilmektedir (s. 115). Bu iddiaların doğru olmadığını düşünen yazar, devrin Kahire’inde önemli oranda şeker ve kahve ticareti yapıldığını, Ebu Takiyye ile diğer tacirlerin işleriyle meşgulken ne politik kısıtlamalardan ve ne de Avrupalıların bölgedeki ticarete el atmasından etkilendiğini zikretmektedir (s. 105). Osmanlılarda ticari inisiyatifin hep yukarıdan aşağıya doğru uygulandığı düşüncesi, ilk olarak büyük bir coğrafyada toplumun tek merkezden kontrol edilmesinin dönemin sosyal ve teknolojik şartları açısından mümkün görünmeyeceğinden doğru değildir. Diğer yandan tüccar faaliyetlerinin merkezi otoriteye bağlı kalmadan, bağımsız biçimde yapılabildiği, mahkeme kayıtlarından izlenebilmektedir (s. 101). Yine, Avrupalıların keşfettiği ticaret yollarının sanıldığı gibi Akdeniz ticaretini tamamen durdurduğundan bahsedilemez, aksine şeker ve kahve gibi ürünlerin ticaretini yapanlar zenginliklerini daha da artırmışlardır (s. 100).

On yedinci ve on sekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun güç yapısında yaşanan değişimler, bu dönemin tüccarının ekonomik değişimler yaşadığı dönemle kesişmekteydi. Ebu Takiyyeler bu büyük siyasi ve ekonomik değişime tanıklık etmişti. Bu çerçevede, beşinci bölümde Hanna, dönemin ekonomik durumunun arşivlerden anlaşılabilceğinden bahisle, sosyal yapılar içerisinde tüccarın rolünü değerlendirmektedir (s. 137). Tarihçilerin gündeme getirdikleri modellerde, tüccara sadece edilgen bir rol yüklenmekte ve o dönemin kaynakları (arşivler) yeterince incelenmeden tüccarın neden idareciler üzerinde baskı oluşturacak bir grup haline gelmediği, Avrupa benzeri kurumların Kahire’de niçin bulunmadığı gibi sorulara cevap aranmak-

tadır (s. 139). Arşivler ışığında mevzuya bakıldığında, Ebu Takiyye ailesinin Kahire'deki yönetici tabaka içindeki paşalar, askeri sınıftan mültezimler ve ordu mensupları ile ilişkisinin bulunduğu ve bu ilişkinin iddia edildiğinin aksine tek yönlü olmadığı görülmektedir (s. 155). Tacirler, yöneticilerden görece bağımsız hareket edip kendi menfaatlerini korumak amacıyla toplumun farklı grupları ile görüştükleri gibi bazen de yöneticilerle zorunlu ilişki kuruyorlardı. Tüccar, bu ilişkiler vasıtasıyla loncalardan bağımsız bir güç elde edebiliyordu (s. 152).

Ticari faaliyetlerin coğrafi hayatı ne şekilde etkilediği meselesine hasretilen altıncı bölümde yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonraki en büyük ikinci şehri olan Kahire'deki coğrafi yapılanmayı ele almaktadır. Memlûklülük zamanında ve Osmanlı hakimiyetinin ilk döneminde yöneticilerin şehrin yapılanmasındaki katkısını dile getiren Hanna, sonraki yıllarda yaşanan ticari zenginlikle birlikte bu katkıyı tüccarın yapmaya başladığını belirtmektedir. Ebu Takiyye ve ortağı Abdulkadir ed-Demiri'nin **vikâle**ler inşa etmesi, tüccarın şehrin coğrafi yapısının şekillenmesindeki etkisini gösteriyordu; o kadar ki, yapılan **vikâle**ler ile şehirdeki ticari canlılığın adresi değişmişti (s. 169). Yazara göre kamusal ihtiyaçların tacirler tarafından giderilmesinin sebebi toplumun kendi dinamikleri içinde aranmalıdır (s. 165).

Yedinci bölümde Ebu Takiyye'nin aile hayatı değerlendirilmektedir. Mahkeme kayıtları Ebu Takiyye'nin ev hayatı açısından incelendiğinde, onun aile içi tartışmaları rahatlıkla mahkemeye götürülebildiği görülmektedir. Ebu Takiyye'nin ticari hayatının değişmesi aile hayatını da etkilemiş, evin içyapısında ve aile içi ilişkilerde değişiklikler meydana gelmişti. Hem Ebu Takiyye'nin hem de mahkeme kayıtlarında isimleri geçen diğer tacirlerin aile hayatları incelendiğinde, literatürde söylendiğinin aksine, aile içerisinde kamusal alan ve özel alan ayrımının siyah-beyaz şeklinde kesin çizgilerle yapılmadığı, gri tonların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Hanna, kayıtlardan çıkan sonuçların, kadınların kafese konulmuş gibi yaşadıkları iddialarına meydan okuduğunu belirtmektedir (s. 191). Kadınların mahkemeye başvurmuş olmaları ve aile içindeki etkin pozisyonları, diğer yandan Ebu Takiyye'nin eşleri ve cariyeleri ile ilişkileri, o dönemdeki aile hayatının nasıl olduğunu ve Osmanlı aile hukukunun nasıl uygulandığını doğru bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç kısmında Hanna, kitap boyunca serdettiği iddiaları ve cevapları özetledikten sonra birtakım sonuçlara ulaşmaktadır: On sekizinci yüzyılın ortalarında Avrupa'nın kapitalist ekonomisine katılana kadar Ortadoğu'da, on yedinci yüzyılın başlarında ortaya çıkan ticari eğilimler ve teknikler kulla-

nılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda ise teknikler daha sistematik bir şekilde uygulanmaya başlamıştı. Bu noktada, erken dönem gelişmeleriyle on dokuzuncu yüzyıl arasındaki gelişmeler arasında bir sürekliliğin olduğu anlaşılmaktadır (s. 216). İddia edildiğinin aksine, Avrupa'nın kapitalist ekonomisiyle her şey yeniden başlamış değildir. Modernizasyonun on dokuzuncu yüzyılda başladığına dair geleneksel görüşe karşı yazarın düşüncesi; "o zaman meydana gelen değişimlerin bazı yönlerinin, çok daha erken tarihte, yani Ebu Takiyye zamanında başlayan bir sürecin parçası olduğu" şeklindedir. Bir başka deyişle, yazara göre **devrim** yerine bir **evrim** sürecinden bahsedilebilir (s. 216). Hanna, gelecekte bu perspektifi paylaşan başka çalışmaların da ortaya çıkmasıyla, söz konusu dönemlerdeki ticari eğilimlerin Avrupa'nın önderliğindeki dünya sistemine Ortadoğu'nun katılım sürecini geciktiren bir rol mü yoksa bu sistemi tamamlayan bir rol mü oynadığının daha iyi anlaşılacağını umut etmektedir (s. 218-219).

Hanna, Ebu Takiyye ve onunla bağlantılı kişilerin kayıtlarını inceleyerek, dönemde sosyal ve ekonomik hayatın nasıl olduğuna dair sonuçlara varmaktadır (s. 19). Bu sonuçları yer yer ikincil literatürle sağlamlaştırmaktadır. Fakat vardığı bu sonuçları Kahire'nin tamamına ve bazen Osmanlı Devleti'nin bütününe teşmil etmesi, yazarın genellemelerinin sorgulanmasına yol açabilmektedir. Yapılanların toplumun geneli tarafından uygun görülüp görülmediği ve araştırmaya konu kişilerin faaliyetlerinin toplum içerisinde hangi oranla uygulandığı bilinmemektedir. Sonuçların doğrulanması için daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Yazar da muhtemelen bu durumun bilincinde olduğundan, bu tarzdaki araştırmaların artmasıyla, çalışmasında vardığı sonuçların test edilebileceğini düşünmektedir.

Hanna'nın Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihine ilişkin yerleşik görüşlere cevap verme metodu haklı bir takdiri gerektirmektedir. Kimi iddiaların gerçekleşmesinin teknik olarak mümkün olmadığını, kimisinin ise temelinin mevcut olmadığını gösteren yazar, özellikle mahkeme kayıtlarını kullanarak, dönemin aktörlerinin faaliyetlerinin bu görüşlerin tam aksini ortaya koyduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla Osmanlı hukukunun önemli kaynaklarından olan mahkeme kayıtlarının etkin kullanımı vasıtasıyla literatürdeki birçok yerleşik görüşün sorgulanabilmesi mümkün olmaktadır.

Sinan Güllüce
M.Ü. Hukuk Fakültesi